

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1512>

Geliş Tarihi: 11.12.2018

Kabul Tarihi: 27.02.2019

BİR VAKIF ARAZİSİNİN MÜLKİYET SORUNU ÜZERİNDEN OSMANLI TAŞRASINA DAİR BAZI TESPİTLER (XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI-XX. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİ)

Özlem BAŞARIR*

Özet

XVII. yüzyılda Diyarbakır merkez sancağında bulunan Kabi köyü, Nakşibendî Şeyhi Aziz Mahmud Urmevî'nin soyundan gelen Azizzâdeler veya Evlâd-ı Şeyh-i Rumiyye olarak tanınan aileye temlik edilmişti. Aile daha sonra bunu, şeyhin Diyarbakır şehrinde kurduğu cami, tekke ve medresesine vakfetmişlerdi. Atalarının idamının ardından sorunsuz bir halde uzun yıllar bölgede Osmanlı sistemiyle hemhâl bir hayat sürdürmüşlerdi. Ta ki XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar. Tanzimat dönemi mali-idari uygulamalarının eşlik ettiği bu dönemde bahsi geçen köy, vakfın hukuki statüsü ve arazinin mülkiyetinden kaynaklı vakıf yöneticileri ve ahali arasında yaşanan çetrefilli bir mücadelenin, yeni vergi uygulamalarının ve vakıf yönetimine ilişkin diğer bazı gelişmelerin sahnesi olacaktı. Böylece Osmanlı taşrasının nispeten daha az görünür yerel figürlerinin gözünden, yeni dönemin bürokrasi lisanını ve onların hak arama arayışlarında başvurdukları usul ve söylemleri izlemek mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Taşrası, Vakıf Arazi, İrsâdî Vakıf, Diyarbakır, Azizzâde

Findings on the Ottoman Province over the Property Problem of a Foundation Land (The Half of Nineteenth Century-The First Quarter of Twentieth Century)

Abstract

In the seventeenth century, the Kabi village in the central sanjak of Diyarbakır was assigned to the family known as Azizzâde or Evlâd-ı Şeyh-i Rumiyye (Sons of Rumiye Shaykh), who were descended from the Naqshbandi Shaykh Aziz Mahmud Urmevi. The family then endowed it to the mosque, lodge and madrasah which the shaykh founded in the city of Diyarbakır. Following the execution of their ancestors, they lived a life that was united with the Ottoman system in the region for many years without any problems. It was until the second half of the nineteenth century. During this period,

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Malatya/Türkiye, ozlembasarir@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0001-8317-2243>

accompanied by the fiscal-administrative practices of the Tanzimat period, the village was going to be the scene of a complicated struggle between foundation managers and the community originating from the legal status of the foundation village and the ownership of the land, new tax practices and some other developments in the management of the foundation. Thus, from the eyes of the relatively less visible local figures of the Ottoman provinces, it will be possible to follow the bureaucracy language of the new era and the procedures and discourses that they applied in search of rights.

Key Words: Ottoman Provincial Administration, Foundation Land, İrsâdî Vakf, Diyarbakır, Azizzâde

Giriş

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır merkez sancağında Şarki Amid nahiyesine bağlı Kabi köyü¹, geniş bir manevî sahaya nüfuz eden Nakşibendi tarikatına mensup Şeyh Aziz Mahmud Urmevî'ye temlik edilmiş ve sonrasında kurduğu cami, tekke ve medreseye vakfedilmişti. Böylece yıllar yılı hem şeyhin evlatlarına ve dervişlerine hem de köyün arazisini tasarruf eden gayrimüslim ahaliye bir yaşam kaynağı sağlamıştı. Tanzimat'ın öncesi ve sonrasına tarihlenen bazı idari-mali uygulamaların² eşlik ettiği XIX. yüzyılın ikinci yarısında, köy arazisinin kendilerine mülk olarak verildiğini iddia eden vakıf mütevellileri ile arazinin tasarruf hakkının üzerlerinde olduğunu ispat etme gayretindeki ahali arasında, epey uzun zamana yayılmış çetrefilli bir mülkiyet anlaşmazlığı dikkatleri çekmektedir. Şeyhin neslinden gelen vakıf mütevellilerinin bahsi geçen dönemde muhtemelen ellerindeki ayrıcalığı

¹ Kabi köyünün tam olarak ne zaman kurulduğunu tespit edememekle birlikte, en azından Diyarbakır eyaletinin 1518 yılında yapılan ilk tahrir defterinde kayıtlı olmadığını söyleyebiliriz (İlhan, 2000). Günümüze kadar varlığını sürdüren Kabi köyü, 1945 nüfus sayımında Diyarbakır'ın merkez bucağına kayıtlı olup 237 erkek, 224 kadın olmak üzere toplam 461 kişilik bir nüfusa sahipti (21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, 1949, s. 183). 1967 yılında ise yeni adının Bağıvar (Yayıç) olarak kaydedildiğini gördüğümüz köyün nüfusu, 673'e (351 erkek, 322 kadın) ulaşmıştı (Diyarbakır İl Yıllığı 1967, 1967, s. 72).

² 1826'da Evkaf Nezareti'nin kurulması, Tanzimat öncesinde çeşitli adlarla alınan tekâlif-i örfiyyeye karşılık ihdas edilen herkesin gelirine göre alınması öngörülen vergi düzenlemeleri, 1855'te tüm Osmanlı tebaasının askerlikle mükellef olması uygulamasına bağlı olarak gayrimüslimlerin cizye yerine bedel-i askerî yükümlülükleri, 1858 tarihli arazi kanunnamesi, 1838'de Maliye Nezareti'nin kurulmasıyla başlayan hazinenin merkezileşme ve denetlenmesine yönelik kurumsallaşma faaliyetleri, 1856 tarihli İslahat Fermanı, 1871'de Defter-i Hâkânî Nezareti'nin kurulması, 1876 Kânûn-ı Esâsî'nin hayata geçirilmesi ve Osmanlı taşrasında vilayet yönetiminin teşkilî, bunlar arasında sayılabilir. Bahsi geçen konu başlıklarına ilişkin başlıca şu çalışmalara bakılabilir: (Afyoncu, 1994); (Akgündüz, 1996); (Barnes, 1980); (Cezar, 1986); (Çadircı, 1997); (Masal, 2017); (Öztürk, 1995); (Tunaya, 2009); (Yediyıldız, 2003).

Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler
(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)

kaybetme riskini hesaba katarak muhafazasında gösterdikleri kararlı tutumları, aslında olayların gidişatının da bir ölçüde hızlandırıcısı olmuştur denilebilir. Özellikle vakıf arazisini ekip biçen gayrimüslim ahaliye karşı zaman zaman mağduriyetlerine sebep olacak kadar mevcut şartları zorlamaları ve onları köyden çıkarmak istemeleri gibi girişimlerle, söz konusu dönemin koşullarını kendi lehlerine çevirmeye çalışan bir profil çizdikleri aşikârdır. Buna karşılık mevcut siyasi zeminin kodlarını iyi okuyan ve dönemin belgelerinde Süryani oldukları belirtilen köyün gayrimüslim ahali de onların tacizlerine karşı gösterdikleri dirayetli duruşlarıyla, yerel ve merkezî bürokrasinin gündemini neredeyse 50-60 yıla yayılacak şekilde meşgul etmiş gözükmekteydiler. Aynı zamanda bahsi geçen dönemde vakıflara yönelik uygulamaların ve yeni vergi düzenlemelerinin bir ucundan da olsa etkilenmeleri kaçınılmazdı. Her iki tarafın yaşadıkları bu süreç içinde seslerini ne kadar duyurabildiklerine ve hak arayışlarına odaklanmanın, Osmanlı taşrasının periferisini anlamaya bizi biraz daha yakınlaştırmaları beklenmektedir.

IV. Murad'ın (1623-1640) idam ettirdiği Şeyh Aziz, *Azizzâdeler* ya da *Evlâd-ı Şeyh-i Rûmiyye*³ olarak tanınan ailenin atası olarak hatırasını nesilden nesile aktarabilmişti. Azizzâdelerin bölgenin manevi çeşitliliği içinde sahip oldukları saygın konumlarını uzun yıllar korudukları, atalarının idamına yol açan travmanın hatırasını muhtemelen belleklerinde her daim canlı tuttukları ve Osmanlı sistemine entegre olmayı başarabilmiş bir aile oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu süreç, XIX. yüzyılın ikinci yarısında değişecek ve özellikle köy arazisinin mülkiyetine ilişkin girilen amansız mücadele, Osmanlı taşrasındaki bir vakıf köyünün ahalisini ve mütevellilerini fark edilir bir noktaya taşıyacaktı.

³ XVIII. yüzyılın başlarına ait bazı mali kayıtlarda isimlerinin bu şekilde anıldığı görülmektedir. Örneğin Seyyid el-Hâc İsmail, evlâd-ı Şeyh-i Rumiyye olarak tanımlanır ve onun Diyarbakır'ın Amid, Hani ve Savur kazalarından toplamda 13 köyü malikane üzere tasarruf ettiği kayıtlara yansımaktadır. Bunun için toplamda 2.004 kuruş yıllık vergi ödeyeceği anlaşılmaktadır. Bir diğer evlâd-ı Şeyh-i Rumiyye'den olan Ahmed Çelebi de Ergani kazasında dokuz köyden oluşan ve yıllık vergisi 276 kuruş 29.255 akçe olan bir vergi alanı ile Hani kazasından iki köyü malikane üzere tasarruf etmekteydi. Yine Ahmed Çelebi'nin Kaluoğlu Mehmed Ağa ile birlikte Amid kazasında yer alan iki köyün, 58 kuruş yıllık vergi ile tasarruf hakkını elde ettiği anlaşılmaktadır. Evlâd-ı Rumiyye'den Ali Çelebi de Ergani kazasında bulunan üç köyü 40 kuruş 3.995 akçelik yıllık vergi ile malikane üzere tasarruf etmektedir. Azizzâde İbrahim Çelebi'ye tabi olan Ahmed b. Mehmed ve İlyas adlı kişiler de Ergani kazasından bir köyün yatırımcıları olarak kaydedilmekteydiler. BOA., MAD. 636, s. muhtelif yerler.

***Kutbü'l-‘ârifîn*⁴ Şeyh Aziz Mahmud Urmevî Kimdir?**

Ailenin atası olan Şeyh Aziz Mahmud Urmevî'nin birkaç kuşaktır yaşadıkları Urûmiye'den Diyarbakır'a gelmesi⁵, Şah Abbas'ın 1012/1603'te buldukları yerleri Safevi ülkesi haline getirmesinin ardından gerçekleşmişti (Algar, 2012, s. 271). 1638'de IV. Murad tarafından idam edilene kadar, bölgede hayli etkin bir dinî-manevi pozisyon kazanmış ve yeni yaşamını geniş kitlelerin iltifatına mazhar olarak geçirmişti. Döneme ilişkin Osmanlı ana kaynakları, şeyhin IV. Murad tarafından idam edilmesine farklı yorumlar getirirler de onun gün geçtikçe artan takipçileriyle bölgede kazandığı dikkat çekici güçte hemfikirdiler. Bu gücün mahiyeti, devlet adamları tarafından zaman zaman birtakım sembolik olaylarla köpürtülmekte ve ister istemez padişahın şeyhe ilişkin bakış açısı yönlendirilmekteydi⁶.

IV. Murad'ın 1638'de Bağdat'ı geri almasının akabinde Diyarbakır'a geldiği sıralarda etrafındakilerin şeyh hakkında suçlamaları artarak çoğalmaktaydı. Bu sefer de şeyhin kimya (simya) ilmiyle meşgul olduğunu ve isterse bütün müritlerinin bakır kaplarını altına çevirebildiğini iddia etmekteydiler. Padişah söylenenlere aldırmadıysa da bir gün sohbet esnasında şeyhe, bu ilimle alakası olup olmadığını sordu. O da şeyhlerin bu ilmi bildiklerini ancak bunu açıklarını gidermek için yaptıklarını, yoksa zengin olmak yolunda kullanmadıklarını belirterek cevap vermişti. Merakına yenik düşen padişah, bu ilmin nasıl yapıldığını ve yapanları görmek istediğini söyleyince şeyh, yanında bulunan Dürzi reisinin kızının yardımıyla gösteriye başlamıştı. Ancak Evliya Çelebi'nin anlatısında hileci olarak bahsedilen bu

⁴ Tasavvufta *kutub*, veliler tâifesinin başkanı, dünyanın ve âlemin manevi yöneticisi olduğu kabul edilen en büyük veli anlamında kullanılmaktadır. (Ateş, 2002, s. 498); (Atlı, 2012, s. 13).

⁵ Onun Diyarbakır'a geldiği tarihe ilişkin bildiklerimiz sınırlıdır. Ancak 1603'te Şah Abbas'ın Urûmiye'nin de içinde bulunduğu bölgeyi fethinden sonra gerçekleştiği aşikârdır. Ancak hemen sonra mı, yoksa babasının 1607'deki ölümünden sonra mı olduğunu kaynaklardan tespit etmek mümkün olmadı. Buna karşılık en azından XVII. yüzyılın ilk yarısının başlarında Diyarbakır'da ve onun sınırlarını da aşan daha geniş bir coğrafyada öğretilerini geniş kitlelere yaymaya başladığını söylemek mümkündür.

⁶ IV. Murad'ın Şeyh Aziz'e ilişkin gözlem yapabildiği en elverişli zaman, Revan kuşatmasına (1635) gittiği esnada olmalıdır. Çünkü şeyh de padişahla birlikte sefere katılmış ve padişahla atbaşı giderek, geçmekte oldukları yerler hakkında padişahı bilgilendirmişti. Ancak sefer güzergahı boyunca şeyhin de geldiğini duyanlar, onu ziyaret etmek için sık sık ordugâha gelmeye başlamıştı. Ahalinin gösterdiği bu teveccühün padişahın dikkatinden kaçması olanaksızdı (Peçevî İbrahim Efendi, 1999, s. 463). Seferin nihai başarısının hemen akabinde şeyhi padişaha şikâyet edenler, onun Mehdi gibi ayaklanacağını iddia etmekteydiler. İfadelerinden bunu da çevresinde sayıları 40.000'e ulaşan "çıplak, yanık ve ilahî aşkla ağlayan genç ve güçlü müritlerinin" (Bruinessen & Boeschoten, 2003, s. 233, 284) varlığına bağladıkları hissedilmektedir.

kadın, bir şekilde bakırı altın sarısı balmumu gibi bir şeye çevirmişti. Şeyhin hem kendisi hem de padişah, bundan üçer top yemişlerdi. O gün ve o gece başka bir şey yemeyen padişah, otağına döndüğü anda suçlamada bulunanların haklı olduklarına kanaat getirmiş ve hemen şeyhi de reisin kızını da boğdurtarak idam ettirmişti⁷ (Bruinessen & Boeschoten, 2003, s. 211); (Peçevî İbrahim Efendi, 1999, s. 462); (Naîmâ Mustafa Efendi, 1968, s. 1429-1436). Her ne kadar sonrasında IV. Murad'ın bu durumdan pişmanlık duyduğu⁸ kaynaklarda zikredilse de merkezî devlet anlayışı içinde gösterilen bu refleksin bilinene uygun olduğu hatırdâ tutulmalıdır⁹.

Şarki Amid nahiyesine bağlı Kasr-ı Mansur mezrasıyla birlikte Kabi köyünün öşür ve rüsumatı, hâss-ı hümâyûn statüsünde olup *bâ-tâpû* ile tasarruf olunan mirî araziden idi. Daha sonra haslıktan çıkarılarak, *kutbü'l-ârifin* Seyyid Şeyh Mahmud Urmevî'ye temlik edilmiş ve onun inşa ettirdiği medrese ve cami ile hayratına vakfedilmişti¹⁰. Bahsi geçen köy, XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıl başlarına kadar yayılacak, merkezî yönetimin çeşitli idari-mali uygulamalarının yönlendirdiği birtakım sorunlara sahne olacaktı. Üç ana başlıkta toplayabileceğimiz bu gelişmeler, arazinin mülkiyetine ilişkin yaşanan tartışmalar, yeni dönemin vergilendirme düzenlemesinden kaynaklanan sıkıntılar ve vakfın tevliyyetine ilişkin karşılaşılan problemlerdi.

Mülkiyet ve Tasarruf Krizi

XIX. yüzyılın başlarında dönemin hem tekke şeyhi hem de vakfın mütevellisi Seyyid Sunullah Efendi'nin yaşadıkları, Kabi köyünün gelirlerinin aynı zamanda hem Şeyh Aziz'in kurduğu tekkenin ihtiyaçları hem de ailenin ihtiyaçları için sarf edildiğini göstermekteydi. Sunullah Efendi, o sıralarda yetmiş yaşını geçmiş bir zattı. Ailenin geçiminin, Kabi köyünün gelirlerine bağlı olmasına karşılık, gelirlerdeki düşüş büyük sıkıntılara gebeydi. O yüzden

⁷ Peçevî (1999, s. 463), şeyhin ölümüyle alakalı başka bir gerekçeyi de şöyle dile getirir: Bağdat'ın fethinden sonra Diyarbakır'a gelen Padişahın Haseki Sultan'ı, şeyhin karısını huzuruna davet etmişti. Ancak hatunun bazı hareketleri, onun çok canını sıkıştırmış hatta kadına birkaç topuz darbesi de vurmuştu. Padişah hareme geldiğinde Haseki Sultan'ın yakınmalarına önceki iftiraların da eklenmesiyle, şeyhin idam kararını almaktan başka bir yol kalmamıştı.

⁸ Şeyhin idamından sonra çok yaşamayan IV. Murad, Evliya'ya göre *Ah Şeyh Rumi* diyerek vefat etmişti (Bruinessen & Boeschoten, 2003, s. 235-237, 285-287).

⁹ Devletin tarikatlara yönelik iki tutumu öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki ehl-i Sünnet kaidelerine uyan tarikatları desteklemek, uymayanları da takibe alarak gerekirse çeşitli usullerde cezalandırmaktır (Özdemir, 1994, s. 279-283).

¹⁰ Defter-i Hâkânî Nezareti'nden Evkaf Nezareti'ne yazılan 10 Kanun-ı sani 1322 (23 Ocak 1907) tarihli tezkire için BOA., ŞD. 181/33. İlgili belgede köyün şeyhe temlik edildiği tarih, 1062 (1651/52) olarak verilmektedir.

Diyarbakır Valisi tarafından, şeyhin yaşlılık günlerinde tekkenin kapısının hem dervişlere hem de ziyaretçilere kapanmaması için, Diyarbakır cizye ve gümrük mukataasından günlük beş kuruşluk bir ödenek tahsis edilmesi talep edilmekteydi. Hatta bu hususta Amid kadısı da bir ilam göndererek, Sunullah Efendi öldükten sonra da bu ödeneğin tekkenin dervişleri için devamlılığının sağlanmasını önermekteydi. Ancak merkezî kalemlerde yapılan araştırmada, 1812 yılında alınan kararlar mirî mukataa ve cizyeden kimseye vazife ödemesi yapılmasına izin verilmeyeceği¹¹ anlaşılınca, yerel yönetimin aileyi korumaya çalışan girişimleri ne yazık ki sonuçsuz kalmaktaydı.

Arazinin mülkiyetine ilişkin vakıf mütevellileri ve ahaliyi karşı karşıya getiren soruna geçmeden önce her iki tarafın da dayanak olarak aldığı arazinin hukuki ve mali niteliğinin ortaya konulması yerinde olacaktır. Sorunun yaşandığı dönemle örtüşen 1858 Arazi Kanunnamesi'nin bu tür vakfedilmiş arazilere yönelik hükümleri bir ölçüt olarak kabul edilebilir. İlgili kanunnamede söz konusu araziler, *evkâf-ı sahîha* ve *evkâf-ı gayr-ı sahîha* olarak ikiye ayrılmaktaydı. Kanunnamenin daha çok üzerinde durduğu bölüm, evkâf-ı gayr-ı sahîha adı verilen kısımdı ve kanuna göre, mirî topraklardan ayrılarak padişahların vakfettikleri topraklar bu isimle anılmaktaydı. Vakfın konusu yalnızca arazinin öşür ve rüsumatı, yani şeri ve örfi vergileriydi ki bunların evkâf-ı sahîhadan sayılmaları mümkün değildi. Dolayısıyla bu tür arazinin hukuki mahiyeti değişmemekte ve mülkiyeti, eskiden olduğu gibi devlete ait kalmaktaydı. Vakfedilen şey, devlete ait olan vergilerden ibaretti. Bu yöntemle, tasarrufu mirî araziden farksız olmakla birlikte, devlet bu araziden elde edilecek vergi gelirlerinin bir hayır işine tahsis edilmesine ön ayak olmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde vakıf arazilerinin çoğu bu şekildeydi (Köprülü, 1942, s. 29). Böylece sahîh ve mutlak vakıf olan toprakları, mülk araziden; tahsîs ve irsâd vakıflardan toprakları ise mirî araziden saymak gerekmekteydi. Çünkü ikinci grup vakıflarda toprakların yüksek mülkiyet hakkı, mirî topraklarda olduğu gibi devlete aitti. Oysa birinci grup vakıflarda hem üst mülkiyeti hem de tasarruf hakkı, toprağın sahibinin elinde toplanmış bulunmaktaydı (Barkan, 1999, s. 373).

Önce temlik edilmiş hemen akabinde de vakfa tahsis edilmiş köy arazisinin, *evkâf-ı sahîhadan* mı yoksa *tahsîsât kabîlinden* mi olduğu konusu, sorunun esas noktasını teşkil etmekteydi. Evlâd-ı vâkıftan es-Seyyid el-Hâc Hafız Yunus'un köyün temlikine ait mülknamenin yenilenmesine ilişkin

¹¹ 23 Muharrem 1230 (5 Ocak 1815) tarihli defterdardan konunun gereğine ilişkin bilgilendirme isteyen tahrir üzerine buyruldu için BOA., C.EV. 490/24798.

Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler
(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)

merkezî yönetime yaptığı başvuru, arazinin tasarrufuna ve statüsüne dair şu ayrıntıları barındırmaktaydı: *ma'mülün-bih mestûr ve hudûd dâhilinde olan arâzi ve mezâri' ve metâ'ı ve enhâr ve eşcârı ve 'öşr-i gallâtı ve sâ'ir hubûbâtı ve harâc ve bağ ve ve resm-i ağıl ve duhân ve resm-i mâhi ve dalyân ve yaylâk ve kışlâk ve beytü'l-mâl ve sâ'ir müteveccihâtı cümlesi Şeyh-i müşârün-ileyh mülkü* idi. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere hem arazinin hem de onun üzerinde bulunan tüm gelir kaynaklarının şeyhin mülkü olduğu iddia edilmekteydi. Hatta söylediğine göre, o zamana kadar bu duruma herhangi bir müdahalede de bulunulmamıştı. Bu sebepten Hafız Yunus, ailenin elinde arazinin mülkiyetine ve tasarrufuna ilişkin geçerli ve resmî belgeler bulunmasına rağmen, ilgili yenileme için on dokuz aydır başkentte bulunmak zorunda kalmasına anlam verememekte ve merkezî bürokrasice ileri sürülen *mahallinden haber beklendiği gerekçesini* doğal olarak eleştirmekteydi¹².

Köyün Süryani olan ahalisinin söylediklerine göre, *müddet-i medîde, minel'l-kadîm, ebâ 'an-cedd* gibi ifadelerle tanımladıkları çok eski zamanlardan beri, araziye *tâpû* ile tasarruf ederler ve buna karşılık öşrün tahsili ve araziye dair ferağ ve intikal işlemleri, Aziz Mahmud Urmevî hazretlerinin evladından *post-nişin* olanlar tarafından yerine getirilirdi. Ahalinin şikâyetine konu olan durum ise vakıf yöneticilerinin, arazinin Sultan Murad Han hazretleri tarafından büyük ataları Aziz'e temlik edilmesini gerekçe göstererek, ellerinde bulunan tapu senetlerine artık itibar etmemeleri ve tüm arazinin zaptı için ayağa kalkmalarıydı. Mütevellilerin bu müdahalesinin engellenmesi için vilayet idaresi, daha önce Kanun-ı sani 1290 (Ocak/Şubat 1875) tarihinde Evkaf Nezaretince uyarılmıştı. Buna rağmen vakıf yönetiminin

¹² Hafız Yunus'un tarihsiz arzı için BOA., MVL. 413/75. Konuya ilişkin Adliye Meclisi tarafından, ilgili konunun vilayetten defalarca sorulduğu ancak henüz bir cevap alınmadığı ileri sürülerek, Maliye Nezareti'nden vilayete bir telgraf yazılması ve gelecek karşılığa istinaden gereğinin yapılacağı bildirilmekteydi. Adliye Meclisi'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen 19 Mart 1279 (31 Mart 1863) ve 28 Mart 1279 (9 Nisan 1863) tarihli kayıtlar için BOA., MVL. 413/75. Mülknamenin yenilenmesine ilişkin kayıtlara bir durum daha yansımaktaydı. Ancak ilgili belgenin tarihsiz olması, dönemine ilişkin net bir saptama yapmaya izin vermese de en azından vakıf yöneticilerinin ellerindeki resmî evrakın sağladığı mali ve hukuki ayrıcalığı koruma çabalarına dair bir fikir vermektedir. Bahsi geçen işlem için dönemin vakıf yöneticisi -yine Şeyh Aziz Mahmud Urmevî'nin soyundan- Şeyh Ahmed Efendi, aynı zamanda konuya ilişkin dönemin Sivas Müşiri Hafız Paşa'dan da bir iltimasname alarak, İstanbul'a gelmişti. Fakat yapılan araştırma, mülknamenin veriliş tarihinin 200 seneyi geçmiş olmasından dolayı kaydının bulunmadığını gösterdiyse de Darphane-i Amire Müşiri tarafından, imzalı sureti gereğince yeni bir mülknamenin verilmesinin uygun olduğu bildirilmişti. Gereğinin yapılmasıyla Maliye Nazırı'na havale edilmekteydi. BOA., HAT 567/27829.

müdahalesinin önü alınamamış olacak ki neredeyse 25 yıl sonra aynı konuya ilişkin hem kendileri hem de Süryani patrikliğinin yeni bir başvurusu söz konusu olmuştu. Artık bu dönemden itibaren vakıf yöneticileriyle ahali arasındaki amansız çekişme, en can alıcı halini almakta ve ahali, devlete sitemlerini şimdilik üstü kapalı bu tür müdahalelerin engellenmesinin *Tanzimât-ı Hayriyye*'den olduğunu hatırlatmakla yetinmekteydi¹³.

Defter-i Hâkânî Nezareti'nin araziye ilişkin ortaya koyduğu tespit, vakıf yöneticilerinin ısrarla iddialarına dayanak yaptıkları mülknamenin karşısına, ahalinin taleplerinin meşru kaynağı olarak yerleştirilmişti. Nezarete göre köyün arazisi *tahsîsât kabîlinden olup tâpû ile tasarruf edilen araziden* olması münasebetiyle, mutasarrıflarına tapu senedi verilmesi gerekmekteydi¹⁴. Ancak vakıf yönetiminin bunu kabul etmesi mümkün değildi. Zira dönemin mütevellisi Mahmud Çelebi, elindeki resmî belgelere dayanarak hem Defter-i Hâkânî hem de Evkaf nezaretlerine yapmış olduğu başvurularla buna karşı çıkmaktaydı. İlgili nezaretlerin konuya ilişkin vilayetten istediği bilgilendirme, bahsi geçen köyün aileye *temlîknâme-i hümâyûn* ile temlik edildiği, sonrasında ise ataları tarafından *arazi ve rakabesi hayrâta, fazlası evlâda* vakfedildiği şeklinde karşılık bulmaktaydı¹⁵. Oysa Defter-i Hâkânî Nezareti, önerdiği karardan pek de cayacak gibi görünmemekteydi. Köy arazisinin, Şeyh tarafından inşa ettirilen medrese ve camiye vakfedildiğine dair gerekli kaydın, zamanında tahrir defterine nişancı tarafından eklendiğini de gerekçe göstererek, köyün yalnızca öşür ve diğer vergilerinin mülkiyet üzere verildiğini vurgulamaktaydı. Dolayısıyla bu tür tahsisat kabîlinden araziye tasarruf edenlere tapu senedi verilmesinin, vakıf yöneticilerinin ellerindeki resmî evraklara aykırı olmadığını ısrarla tekrar etmeye devam etmekteydi¹⁶. Evkaf Nezareti ise hem vilayetten hem de Defter-i Hâkânî Nezareti'nden aldığı

¹³ Sadaret Makamı'nın, 28 Nisan 1318 (11 Mayıs 1902) tarihli Evkaf Nezareti'nden konuya ilişkin bilgi istediğine dair BOA., BEO. 1659/124374.

¹⁴ Nezaretten vilayet idaresine, 6 Haziran 1322 (19 Haziran 1906) tarihli bir tahrirat gönderildiği bilgisinin yer aldığı, Diyarbakır Vilayeti'nden Evkaf Nezareti'ne gönderilen 20 Ağustos 1322 (2 Eylül 1906) tarihli tahrirat için BOA., ŞD. 181/33.

¹⁵ Vilayet yönetimi, köyün mülkiyetine ilişkin eğer nezaretler kendi arasında bir sonuca ulaşamazlarsa, Şûrâ-yı Devlet'e başvurarak sorunun çözümlenmesini önermekteydi. Diyarbakır Vilayeti'nden Evkaf Nezareti'ne gönderilen 20 Ağustos 1322 (2 Eylül 1906) tarihli tahrirat için BOA., ŞD. 181/33.

¹⁶ Nezaret konuyla ilgili, 28 Eylül 1322 (11 Ekim 1906) tarihinde hem vilayet yönetimini hem de Evkaf Nezareti'ni bilgilendirmesine rağmen, Evkaf Nezareti tarafından görüş sorulmaya devam edilmekteydi. Bu çerçevede 2 Kanun-ı evvel 1322 (15 Aralık 1906) ve 10 Kanun-ı sani 1322 (23 Ocak 1907) tarihli, verilen bilgileri tekrarlayan iki bilgilendirme tahrirâtı daha kaleme alınmıştı. BOA., ŞD. 181/33.

Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler
(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)

bilgileri değerlendirdiğinde, temlikten sonra vakfedilen arazinin, *evkâf-ı sahîhadan* olması gerektiği ve bunun arazi kanunnamesi hükümlerinin geçerliliğine uygun olduğu kanaatine varmakta ve nihai karar için konunun Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmesini önermekteydi¹⁷.

Köy arazisinin tasarrufuna ve mülkiyetine ilişkin taraflar arasındaki anlaşmazlığın çözüme kavuşturulması öyle kolay halledileceğe benzememekteydi. Karşılıklı suçlamalar ve iddialarla sorun, zaman zaman ana ekseninden kaymakta; Osmanlı yönetim anlayışını ve yöneticilerini de suçlayan bir mahiyet kazanarak, sıklıkla başvurulmuş bir refleks olarak söylemlerine yansımaktaydı. Böylece ahali, 300 seneden beri geçerli olan bir *te'âmül-i kadîm* ile araziye tasarruf etmelerine rağmen, vilayet yönetimini bunun aksine davranan vakıf yöneticilerine arka çıkmakla suçlayarak, Hıristiyan oldukları için mi haklarının vakıf yöneticilerine feda edildiğini sormaktan kendilerini alamamaktaydılar. O yüzden öşrün intifa hakkının (kullanım) vakıf yönetiminde ve arazinin tasarruf hakkının kendilerinde kalması şartıyla, uzun yıllardır uygulanan teamüle uygun olarak kendilerine birer tapu senedi (sened-i hâkânî) verilmesi ve vakıf yöneticilerinin müdahalelerinin engellenmesini istemektedirler¹⁸.

İyice çetrefil bir hal almaya başlayan konuya dair vilayet yönetimi, sorunun aslında nerden kaynaklandığına ilişkin daha kabul edilebilir bir çerçeve çizmekteydi. Hibe ve vakfedilmiş arazinin *öteye beriye satılmasına* izni olmadığı halde, bazı vakıf yöneticileri tarafından daha başından itibaren arazinin parça parça ve farklı zamanlarda ahaliye *'adî mabeyn senedleri*¹⁹ ile satıldığı tespit edilmişti. Ahali arasında da satış ve diğer işlemler, bu *mâbeyn senedleri*yle görülmüştü. Vakıf yöneticilerinin yalnız arazinin öşrünü aldıkları bu süreç, uzun zamandır herhangi bir anlaşmazlığa mahal vermeden sürdürülmüştü. Ta ki bu temayül, mütevellî Mahmud Çelebi'nin söz konusu senetlerle arazi satış işleminin *fuzûlî* olduğu iddiasıyla, vakfedilmiş arazinin bu

¹⁷ Evkaf Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 31 Kanun-ı sani 1322 (13 Şubat 1907) tarihli tezkire için BOA., ŞD. 181/33. Şûrâ-yı Devlet'in 28 Ramazan 1325 (4 Kasım 1907) tarihli bir tezkireyle görüş istediği Meşihat makamı, 20 Şubat 1323 (4 Mart 1908) tarihli tezkire ile verdiği cevaba göre, bir görüş ifade edebilmek için temliknamenin ve vakfiyenin birer imzalı suretlerinin görülmesi gerekliliğini bildirmektedir. BOA., ŞD. 181/33.

¹⁸ 15 Mart 1328 (28 Mart 1912) tarihli ahalinin, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı telgraf için BOA., DH.İD. 23/16.

¹⁹ "Gayr-ı menkulün tasarrufuna taallük etmek üzere satışa dair şahıslar arasında tanzim edilen senetler hakkında kullanılan bir tabirdir. Memuru huzurunda yapılmamış olmaları itibarıyla 1317 (1901) tarihinden itibaren bu türlü senetlerle hak iddiası usulü kaldırılmıştır" (Pakalın, 1993, s. 377).

türlü satışının *sahih* olmayacağına ve ellerinde bulunan temliknamenin senetlere göre *vesika-i mu'tebere* olduğuna dair itirazına değin devam etmişti. Daha önce vilayetin başvurusuyla, 22 Mayıs 1322 (4 Haziran 1906) tarihinde Defter-i Hâkânî Nezareti'nden yapılan bilgilendirmeye göre, bu arazi de diğer vakfedilmiş arazilerde olduğu gibi sened-i hâkânî altına alınarak ahalinin tasarrufuna verilmeliydi. Ancak Vilayet İdare Meclisi, her ne kadar bu şekilde tapu altına alınmamış arazinin tapusunun hazırlanması gerektiğine dair prosedürü biliyorsa da mutasarrıfların isimlerini gösteren defteri hazırlayıp onaylamada, ilgili arazinin temlikname ile verilmesinden dolayı -burada ailenin nüfuzu etkili olmuş olabilir- tereddüte düşmekteydi²⁰. Karar mekanizmasında bulunanların da sorumluluğu birbirlerine bıraktığı bu karmaşık durum, suçlamaların dozunun daha da artmasıyla sürüncemede kalmaya bir süre daha devam edecekti. Özellikle vilayet yönetimi, tarafların yaptıkları başvuruların sıklığı yüzünden sorunun bölge asayişini de etkileyecek bir hale gelmesinden endişe duymakta ve çözümün bir an evvel bulunması adına hem Dahiliye hem de Evkaf nezaretlerinden yardım talep etmekteydi²¹.

Ahalinin mart ayında yaptıkları başvuruları sonuçsuz kalırken bundan yaklaşık bir ay sonra, şikâyetlerinin mahiyetini genişleterek yeni bir başvuruda daha buldukları gözlenmektedir. Bu sefer vakıf yöneticilerinin, *te'âmül-i kadîmeye* aykırı olarak ettikleri ürünlerin yarısını ölçüp öşür diye aldıklarını ve vermeyenleri de zorla köyden çıkardıklarını dile getirmekteydiler. Hatta bu duruma, Vilayet İdare Meclisi üyesi Cemil Paşazâde Fuad Bey'le bazı memurların yardım ve desteğinin mahal verdiğini ileri sürmekteydiler. Dolayısıyla vakıf yöneticilerinin vilayet yönetiminden sağladıkları destek, kendilerine tapu senedi verilmesi taleplerini de sonuçsuz bırakmaktaydı. Köylerinin öşrü, *bir siyâsetten dolayı* vakıf yöneticilerine feda edildiğinden, atadan dededen süregelen arazideki tasarruf haklarının *şu siyâsete heder edilmesi akla ve mantığa sığmamaktaydı*. Bu yüzden vakıf yöneticilerinin, hükümet yetkililerinden ve bölgedeki nüfuzlu kimselerden *yüz aldıkça*, aile ve akrabalarına da el koyup müsadere edeceklerinden şüpheleri kalmamıştı. Eğer durum biraz daha böyle devam ederse, 1.075 nüfustan oluşan ahalinin intiharından başka bir çare kalmayacak demektir. Mağduriyetlerini dile getirirken merkezî yönetimin şefkat ve merhametini uyandıracak ifadeler kullanmaya özellikle dikkat ederek, şayet intihar uygun değilse bu tür zalim ve

²⁰ Diyarbakır Vilayetinden Evkaf Nezareti'ne yazılan 24 Mart 1328 (6 Nisan 1912) tarihli tahrirat sureti için BOA., DH.İD. 23/16.

²¹ Dahiliye Nezareti'nden Evkaf Nezareti'ne yazılan 10 Nisan 1328 (23 Nisan 1912) tarihli tahrirat için BOA., DH.İD. 23/16.

Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler
(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)

mütegalibe unsurlardan kurtulmak için ellerine arazinin tasarrufunu resmileştirecek tapu senedi verilmesi gerekliliğini vurgulayarak²² amaçlarından vazgeçmeyeceklerini bir kez daha yinelemekteydiler.

Evkaf Nezareti ise konunun bu kadar dallanıp budaklanması sebebiyle olsa gerek hem vilayet hem de merkezî bürokrasi arasında yapılan yazışma ve müzakereler neticesinde konunun, Kânûn-ı Esâsî'nin hükümlerinden hareketle, mahkemeye sevk edilmesini ve ahalinin haklılıklarına ilişkin ortaya konulan *te'âmül-i kadîmin* geçerliliğinin, 118. maddeyle teminat altına alınması gerektiğini düşünmekteydi. Bu konuda diğer bir argümanı da Defter-i Hâkânî Nezareti'nin, arazinin tahsîsât kabilinden olduğuna dair beyanıydı²³.

23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912) tarihli Dahiliye Nezareti'ne gönderilen taraflara ait iki telgraf, sorunun daha farklı bir katmanıyla karşılaşmamıza imkân tanımaktadır. İlk olarak ahalinin kaleme aldığına bakılırsa, arazinin iki parçası için elde ettikleri, burada tam olarak ifade edilmemekle birlikte muhtemelen mülkiyetine ilişkin olan, ilâm-ı şer'î ve vilayet yöneticilerinin bazılarından aldıkları destekle, vakıf yöneticileri ellerindeki araziye kendilerinden zorla sökülmekteydi. Oldukça profesyonel bir dille ve dönemin mevcut siyasi koşullarını iyi değerlendirerek, merkezî yönetime şunu sormaktaydılar: Hukukça şeriat ve kanun eşitken telgraflarıyla dile getirilen tüm yalvarışlarının sonuçsuz kalmasının sebebi, gerçekten Hıristiyan olmaları mıydı? Eğer öyleyse bu durum, külliyen meşrutiyete aykırıydı. Araziyi tasarruflarının kanuna ve şer'e uygunluğunu bir kez daha hatırlatarak, insaf ve adaletin göz önünde bulundurulup arazilerine ait senetlerin kendilerine verilmesinin ve karşı iddiada bulunan vakıf yöneticilerinin mahkemeye sevk edilmesi için kesin bir emir gönderilmesinin gerekliliğini hatırlatmaktaydılar. Aksi takdirde göç etmeye mecbur kalacaklarını, artık *son nefesle* bildirmekteydiler²⁴.

Aynı gün kaleme alınan vakfî temsilen Azizzâde Abdülkadir Çelebi ve Azizzâde Halil Çelebi'nin ifadeleri, ahali tarafından merkezî yönetime vakıf

²² 20 Nisan 1328 (3 Mayıs 1912) tarihli köy ahalisinden bazı kimselerin imzasıyla, Dahiliye Nezareti'ne yazılan telgraf için BOA., DH.İD. 23/16.

²³ 9 Haziran 1328 (22 Haziran 1912) tarihli Evkaf Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan tahrirat ve bu bilgi doğrultusunda Dahiliye Nezareti'nin Vilayet'e yazdığı 12 Haziran 1328 (25 Haziran 1912) tarihli tahrirat için BOA., DH.İD. 23/16. Nezaretin konunun çözümü için ele aldığı Kânûn-ı Esâsî'nin 85, 87 ve 89. maddelerine göre sorun, *mehâkim-i 'â'idesine* bırakılmalı yani ilgili mahkeme tarafından çözümlenmeliydi. Bahsi geçen bu maddelerin ve temayülün geçerliliğinin teminat altına alındığı 118. maddenin hükümleri için bkz. (Karal, 1995, s. 219-230).

²⁴ 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912) tarihli ve aynı içerikli hem Dahiliye Nezareti'ne hem de Evkaf Nezareti'ne yazılan telgraflar için BOA., DH.İD. 23/16.

yöneticilerinin bölgeden aldığı desteğe ilişkin çizdiği imajı adeta yalanlamaktadır. Vakıf tarafından da dönemin valisi Celal Bey, suçlamaların odağına oturmakta ve bunun için hakkında, ulema şeyhlerinin haklarını çiğnemekten hoşlanan Hristiyanlığı koruyarak konumunu güçlendirmeye çalıştığı ve sultanların fermanlarını hakaretle çiğnediği iddiaları ileri sürülmekteydi. Hatta söylediklerine göre Celal Bey, Müslümanların dinlerini koruma çabasını kesinlikle hor görmekteydi. Öyle ki arazinin mülkiyetine dair ellerinde bulunan fermanları, temliknameleri ve resmî belgeleri paçavra seviyesinde bırakmaktaydı. Mülk ve vakfedilmiş arazilerini *baldırı çıplak Hristiyanlara* vermekte ve öşürlerinin *haydutcasına* zapt edilmesine göz yummaktaydı. Şer ve dini alçaltan, emir ve kanuna aykırı hakaret eden bu tür görevlilerin acilen cezalandırılmasını istemekteydiler. Aksi takdirde icabına bakılacağını bildirecek üstü kapalı bir tehditle sözlerini tamamlamaktaydılar²⁵.

Taraflar kendilerini haklı çıkarmaya ve zaman zaman işi mevcut şartların etkisiyle manipüle etmeye kadar vardılar da mülkiyet sorunu ne vilayet ne de merkezî yönetim kademelerinde çözüme kavuşturulmaktan uzak bulunmaktaydı. Vilayet yönetimi daha önceden yaptığı tespitlerin arkasında durmakta, arazinin önce temlik edildiğini sonrasında vakfedildiğini ancak yalnızca öşrünün mütevelliler tarafından alınması gerektiğini belirtmekteydi. Esas sorun, vakfedilme işleminin ardından vakıf yöneticilerinin araziye, ahaliye *'âdî mâbeyn senediyle* satmaları ve şu anda sorun yaşanmasına sebebiyet veren bu satışın gerçek olmadığı ve arazinin mülkiyetinin vakıfta olduğunu iddia etmeleriydi. Çok uzun yıllar herhangi bir sorun yaşanmadan bu temayül uygulanmış ve ahali vergilerini hazineye ve öşrünü vakfa ödeyerek toprağı ekip biçmişlerdi. Oysa şimdi ellerindeki senetlere bakılmayarak araziden mahrum bırakılmak ve atalarının dedelerinin mezarlarını ve birçok hatıralarını terk ederek köyden çıkmaları istenmekteydi. Vilayet yönetimi bu hususa daha insani yaklaşmakta ve bunun vicdana sığmayacağına ısrarcı olmaktaydı. Bunun yanında başka bir kaygıyı da paylaşarak eğer ahaliye yönelik bu kriz aşılamazsa, Doğu Vilayetleri arazisi hakkında Avrupa ve diğer gayrimüslim unsurların basınına ve patrikhanelerine yeni bir bahane verilmiş olabilirdi. Vilayet içinden çıkamadığı bu sorun hakkında merkezden gelen emirlerin gittikçe eksildiği ve alınan kararların vicdana ve kanuna uygun olmaması yüzünden hâlihazırdaki karışıklığın üstesinden gelinemediği kanaatindeydi. O yüzden bu işin sonuçlandırılabilmesi, ya davanın Nizamiye

²⁵ 23 Temmuz 1328 (5 Ağustos 1912) tarihli Dahiliye Nezareti'ne yazılan telgraf için BOA., DH.İD. 23/16.

Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler
(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)

Mahkemeleri'ne²⁶ intikaliyle ya da araziye ekip biçenlere tapu senedi verilmesiyle çözülebilirdi. Bunun yanında her iki taraf için de geçerli olmak üzere, kendini zarara uğramış sayan tarafın da mahkeme-i 'â'ideye başvurusu serbest olmalıydı²⁷.

Evkaf Nezareti, özellikle ahalinin kendilerine ulaştırdığı tüm bu sorunların arasından, vakıf yöneticilerinin arazinin iki parçası (kıt'a) için elde ettikleri i'lâm-ı şer'iyi tüm araziye teşmil etmeleri girişimini göz önünde bulundurarak, ilgili ilamın diğer mevkilere genişletilmesini ve mahkeme yapılmaksızın sahiplerinin ellerinden arazilerinin zorla alınmasını esasen kabul etmemekteydi. Bunun yanında toprağı ekip biçmek suretiyle tasarruf eden kişilere de *bilâ-hüküm sened-i hâkânî* verilemeyeceği bilinmekteydi. O yüzden ilgili konudaki anlaşmazlığın vilayetin de önerdiği gibi mahkemece görülmesinden başka çare kalmamaktaydı²⁸.

Vilayetten kısa bir süre sonra yazılanlar, bazı hususları biraz daha aydınlatır bir mahiyete sahiptir. Bunlardan ilki ahalinin peşinde oldukları tapu senetlerine dair detaydır. Verilen bilgiye göre Evkaf ve Maliye nezaretlerinden gönderilen emirlerle, ahaliye *zilyetliklerine* yani kullanım haklarına dair tapu senedi verilmesi gerekliliği idi. Hatta ahali, bu emirlere istinaden pek çok borca girerek, *harc-ı ferâğ, intikâl ve terâküm ile vergilerini* ödemişler ve sened-i hâkânîlerini alabilmişlerdi. Diğer taraftan vakıf mütevellisi, köyde bulunan iki parça tarlanın *evkâf-ı sahihadan* olduğuna dair şeri mahkemeye başvurmuş ve bunu aldığı bir ilamla resmileştirmişti. Bu hükmün İcra Riyaseti

²⁶ Tanzimat'ın ilanından sonra kurulan Evkaf Mahkemesi, sadece vakıf davalarına bakmakla görevli özel bir mahkemeydi. Ancak şeri mahkemeler de hala vakıf davalarına bakabilmekteydiler. 1868 ve 1871 tarihli nizamnameler ile kurulan Nizamiye mahkemelerinin, davaların mahiyetiyle alakalı olarak zaman zaman şeri mahkemelerle çatışmalara girdiği görülmekteydi. 1879 tarihli padişah iradesiyle, "sahih vakıflardan olan çatılı (müsakkafât) ve çatısız (müstagallât) vakıf mallara ait mu'âmelelerle mevlâ marifetiyle rü'yeti gereken hususların şer'iyeye mahkemelerinde, her çeşit arazi davalarının (gayr-ı sahih vakıf arazileri de dahil) ise Nizamiye Mahkemelerinde görülmesi kararlaştırılmıştı. Buna göre vakıf malların asıllarını ve gelirlerini (galleyi) ilgilendiren bütün davalar, vakıf gedikler, vakıf arsalar üzerine konan gedikler, çatılı (müsakkafât) ve çatısız (müstagallât) bütün vakıf mallarıyla alakalı her çeşit tasarruf davaları ve bir yerin mülk veya vakıf olduğunun araştırılması hususları tamamen şer'iyye mahkemelerinin" yetkilerine bırakılmıştı (Akgündüz, 1996, s. 412-414).

²⁷ 29 Temmuz 1328 (11 Ağustos 1912) tarihli vilayetten Dahiliye Nezareti'ne yazılan tahrirat için BOA., DH.İD. 23/16.

²⁸ 14 Ağustos 1328 (27 Ağustos 1912) tarihli tezkire ile Evkaf Nezareti bu görüşünü, Dahiliye Nezareti ile paylaşmıştı. Dahiliye Nezareti bu görüş doğrultusunda gereğinin yapılmasını, 18 Ağustos 1328 (31 Ağustos 1912) tarihinde vilayete, 4 Eylül 1328 (17 Eylül 1912) tarihinde ise Sadaret'e bildirmekteydi. BOA., DH.İD. 23/16.

tarafından Defter-i Hâkânî Müdüriyetine bildirilmesi üzerine, Maliye ve Evkaf nezaretleriyle İcra Riyasetinin arasındaki bu aykırılığa dair Defter-i Hâkânî Emanetinden bilgi istenmişti. Bunun üzerine tasarruf hakkı için ahalinin, rakabe hakkı için de vakıf mütevellilerinin, ilgili mahkemeye başvurması bir zaruret halini almıştı. Çünkü bir tarafta mirî hukukun korunması diğer tarafta da iki tarla için kesinlik kazandırılmış hükmün uygulanması vardı. Ancak ahali, yine feryat figan ederek, ellerindeki senetlerin hükmü baki olmasına rağmen vakıf yöneticisi adına senet düzenlenmesine göz yumulduğu gerekçesiyle ortalığı ayağa kaldırmaktaydı. Vilayetin görüşüne göre Defter-i Hâkânî Nezareti gereğini yapmaktaydı. Bunun yanında arazinin tasarruf hakkı için, her iki tarafa da defalarca Nizamiye Mahkemesi'ne başvurmaları söylendiyse de bunu yapmayarak yüce devlet makamlarına baş ağrısı vermeye/taciz etmeye cüret etmekteydiler. Ayrıca ahalinin bu yaptığı, ilgili mahkemesinden kesinlik kazanan ilamın uygulanmasını ertelettirmekten başka bir gaye taşımamaktaydı²⁹. Köyün mülkiyetine ilişkin Osmanlı arşiv belgelerinden durumu ancak buraya kadar takip edebildiğimizi ifade ederek mülkiyet sorununu şimdilik bu noktada tamamlamış olalım.

Vergilendirmeye İlişkin Yaşanan Sorunlar

14 Mayıs 1855 tarihinde cizye vergisi kaldırılarak, gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulması esası getirilince, askerlik hizmetinin Osmanlı tebaasının bütününe kapsadığı ve yerine getirilmesi gereken asli görevlerinden biri olduğu kabul edilmekteydi. Öncelikle belirli sayıda gayrimüslimin orduya dahil edilmesi düşünüldüyse de ihtiyaç fazlası dolayısıyla askere alınamayacak olanların, buna karşılık sayılmak üzere her yıl *i'âne-i askerî* adında bir vergi ödemeleri öngörülmekteydi. Böylece gayrimüslimler *bedel veya nakden akçe i'tâsıyla* (yani bedel-i askerî ya da i'âne-i askerî adıyla belirli bir meblağın ödenmesinin ardından), fiili askerlik hizmetinden muaf olabileceklerdi (Gülsoy, 2002, s. 93-94, 97). Bedel-i askerî vergisinin, yalnızca askerlikle mükellef olanlardan değil, gayrimüslim erkek nüfusun genelinden alınmasına dair daha sonra bir düzenleme yapılmış ve kazaların bedel-i askerîsi, herkesin gelir seviyesine göre, Tanzimat'tan sonra konulan *virgüleri*³⁰ dikkate alınarak hesap edilmiş,

²⁹ Ahali adına bazı kimselerin Sadaret'e ve Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 15 Mart 1330 (28 Mart 1914) tarihli telgraf ve vilayetten Dahiliye Nezareti'ne yazılan 22 Mart 1330 (4 Nisan 1914) tarihli tezkire için BOA., DH.İD. 213/3.

³⁰ Tanzimat'ın ilanından sonra örfi tekâlif kaldırılmış ve hepsinin yerine tek bir *virgü* ihdas edilmişti. *Virgü* bedeli, "herkesin mutasarrıf olduğu emlak ve arazinin menafî ve temettuat-ı hasılası ve kâr-ı ticaret ve iktidarlarına göre" belirlenmişti. (Gülsoy, 2002, s. 101).

köylerinki de mükelleflerin *hâl ve iktidârlarına* göre toplanması esası getirilmişti (Gülsoy, 2002, s. 101-102).

Cizye mükellefiyetine ilişkin bu yeni düzenleme çerçevesinde, yerel yönetimce nüfusunun %95'inin gayrimüslim olduğu ifade edilen Kabi köyünün cizye bedeli de *'umûmî sırasında i'âneten 'askerîye* tahvil edilmişti. Ancak kayıtların gösterdiğine göre, uygulamanın başladığı tarih itibariyle ilgili cizye bedeli, mahallî mal sandığından Şeyh Aziz Mahmud Urmevî zaviyesine *ta'amiyye tahsîsi* olarak gösterilmiş ve gelirin merkeze intikali yerine yine vakfa tahsis edilmesi uygun görülmüştü. Buna karşılık vakfın mütevellisi, 1272 (1856/57) yılında ilgili bedelin mahallince kesildiğini iddia ederek bir başvuruda bulunmaktaydı. Maliye Nezareti'nin yaptığı araştırma neticesinde, ednâ seviyesinde hesaplanan 104 cizye mükellefine ait 1.560 kuruş cizye bedelinin, bedel-i askerîyeye dönüştürülmesinin ta'amiyenin kesilmesini gerektirmeyeceği kabul edilerek, bunun *Şeyh Aziz'in hâkine hürmeten*, zaviyeye tahsis edilmesinde nezaretçe bir mahsur görülmediği tespit edilmekteydi³¹.

Bedel-i askerîyeye de olduğu gibi, köyün *virgüsünün* de benzer bir işleme tabi olması gerektiği dönemin vakıf mütevellisi el-Hâc Yunus Çelebi Efendi tarafından önerilmekteydi. Buna dayanak olarak da köyün ilgili vergi bedelini ödemeye gücünün yetmeyeceği ileri sürülmekte ve Maliye Nezareti'nden gereğinin yapılması talep edilmekteydi. Yapılan araştırma yine şeyhin çocuklarının ellerindeki mülknamenin hükümlerini esas kabul etmekte ve buna göre köyün vergi ve cizyesinin şeyhin *evlâdlarına* ait olduğu ön kabulüne göre hareket edilmesi uygun bulunmaktaydı. Muhasebe meclisinin tespitlerine göre, verginin ödenmesinde de aynı usul geçerli olmasına rağmen, 1263 (1847/48) mali yılından beri, muhtemelen yerel yönetim tarafından, vakfa ödenmediği fark edilmekteydi. Köyün *virgüsü* olarak tayin edilen 4.161 kuruşun tahsilatı yönetime ait olmak üzere, 1279 (1863/64) mali yılından itibaren senelik olarak mütevelliyeye ödenmesi ve bundan dolayı 1263-1278 (1847/48-1862/63) mali yılları arasında biriken meblağın da *zaviye ta'amiyyesi* olarak her sene yine vakıf yönetimine verilmesi, padişah emriyle karara bağlanmaktaydı. Zira muhasebe meclisi, konuya ilişkin detayları da hesaba kattığında, bahsi geçen virgü ve iane bedelinin zaviyeye verilmesinin yeni bir şey olmadığı

³¹ 21 Cemaziyelevvel 1278 (24 Kasım 1861) tarihli Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye tezkiresi için BOA., İ.MVL. 457/20519.

kanaatindeydi. Edinilen görüşün uygun olduğuna karar veren Meclis-i Vâlâ, gereğinin yapılması için konuyu Maliye Nezareti'ne havale etmekteydi³².

XIX. yüzyılın ortalarında Şeyh Aziz Mahmud Urmevî'nin defnedildiği toprağa hürmet göstererek cizye ve vergi ödemesinin, zaviye ta'amiyyesi olarak vakıf mütevellilerine bırakılmasında sakınca görmeyen Maliye Nezareti, ilerleyen yıllarda bu kararından caymış ve bunlara ağnam bedelini de ekleyerek³³, tamamını merkeze intikal ettirmenin bir yolunu bulmuş gözükmektedir. Zira ilgili vergilerin 1325 (1909/10) mali yılı sonuna kadar ödendiği, ancak 1326 (1910/11) mali yılından beri bahsi geçen bedelin, mütevelliden³⁴ alınmadığı ifade edilmekteydi. Bunun yanında ahaliyi ilgilendiren önemli bir detayı satır aralarına yerleştiren nezaret katipleri, askerlik hizmetine dair muafiyetliğin kanunen kaldırılmasından³⁵ dolayı cizye bedelinin ödenmesine artık mahal kalmadığını; ancak vergi bedeli ve ağnama ilişkin 3.804 kuruşun, 1326-1330 (1910/11-1914/15) mali yılları arasına

³² Muhasebe Meclisi'nce düzenlenen ve Maliye Nezareti'nden gönderilen 28 Mayıs 1279 (9 Haziran 1863) tarihli mazbatanın mealini de içeren Meclis-i Vâlâ'nın kararı için BOA., MVL. 650/7.

³³ Kabi köyünün, cizye bedeli 1.560 kuruş, vergi bedeli 4.161 kuruş ve ağnam bedeli de 596 kuruş şeklinde belirlenerek, köyün maktû'en ödemesi istenen meblağ, 6.317 kuruşa ulaşmıştı. Ancak daha sonra bir düzenleme yapılarak %20 indirimle bu meblağ, 5.053 kuruşa düşürülmüştü. Maliye Nezareti'nin Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen 19 Kanun-ı evvel 1329 (1 Ocak 1914) tarihli tezkiresinin meali için BOA., BEO. 4258/319294. Aynı konuya dair Şûrâ-yı Devlet'in 15 Kanun-ı sani 1329 (28 Ocak 1914) tarihli mazbatasını için BOA., ŞD. 471/4.

³⁴ 1306 (1890/91) mali yılı *bedel-i askerî*sinin, Kabi köyü muhtarı tarafından tahsildar Şeyh Mehmed Efendi'ye teslim edildiği; ancak bu meblağdan 1.745 kuruşun şeyhin zimmetinde kaldığı, vilayet yönetimi tarafından tespit edilmişti. Bunun mahkeme masraflarıyla birlikte kendisinden tahsil edilmesi için Vilayet İdare Meclisi'nden alınan ilam, Şûrâ-yı Devlet tarafından da onaylanmıştı. Ancak Şeyh Mehmed Efendi'nin vefatı, meblağın varislerinden tahsil edilmesini gündeme getirerek yeni bir araştırmayı başlatmıştı. Vilayet İdare Meclisi'nden 23 Teşrinievvel 1322 (5 Kasım 1906) tarihli Maliye Nezareti'ne gönderilen tahrirattan edinilen bilgilere göre, Şeyh Mehmed Efendi'nin metrukatının bulunmadığı ve Diyarbakır Jandarma Taburu Süvari Üçüncü Bölüğü'nde görevli Hasan Onbaşı adında bir amcaoğlu ile Diyarbakır'da 15 ve 8 yaşlarında iki oğlu olduğu tespit edilmişti. Böylece nezaret, Mehmed Efendi'nin metrukatı olmadığı için, ilgili meblağın tahsilinin nereden sağlanacağını bilmediği bilgisini, Sadaret makamına ulaştırmaktaydı. Maliye Nezareti'nin 14 Şubat 1322 (27 Şubat 1907) tarihli tezkiresi için BOA., ŞD. 431/44.

³⁵ Bahsi geçen muafiyetin kanunen kaldırılmasındaki kasıt, bedel-i askerînin 7 Ağustos 1909'da kabul edilen bir kanunla ilga edilmesi ve tüm Osmanlı tebaasının askerlik hizmetiyle mükellef tutulması olmalıdır. (Gülsoy, 2002, s. 118).

tekabül eden beş senelik toplamının tevliyet bedeline eklenerek, 1331 (1915/16) mali yılı bütçesine dahil edilmesi gerektiğini³⁶ kaydetmekteydiler.

Tevliyet/Mütevellilik Sorunu

Azizzâde Mahmud Çelebi'nin devletin merkezîyetçi adımlarına karşı sadece bireysel değil kolektif bir girişim içinde de yer alarak mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır şehrindeki, Azizzâde vakfının da aralarında bulunduğu bir kısım vakıf mütevellisi, vakıflarına ait mütevellilik tevcihine ilişkin vilayetteki evkaf memurlarını suçlayan yeni bir sorunu gündeme taşımaktaydılar³⁷. Onların iddialarına göre İslam vakıflarının yöneticilerinin tayini, vakıf şartlarına göre; vakıf şartları bilinmeyenlerininki te'âmül-i kadîme göre yapılırdı. Bu noktada vilayet vakıf görevlilerini, şer'e ve kanuna uygun davranmamakla suçlamaktaydılar. Söylediklerine göre, yerel yönetim yeni tevcihlerde geçici kanunları bile hükümsüz bırakmakta ve tevliyeti evladına şart olanlara ve evlâd-ı vâkıftan medâr-ı ma'îşetleri olanlara, tevliyet beratı gelinceye kadar müdahale etmeye beis görmemekteydiler. Ayrıca senelerden beri, tevcihi için başvuruda bulunanlara da beratları gönderilmemekteydi. Başvurularındaki haklılıklarının manevî dozunu arttırarak, merkezî yönetimin düşman istilasına uğramış bölgelerde bile İslam vakıf hukukunu korumasına rağmen, bir İslam memleketi olan Diyarbakır vilayetindeki vakıf işlemlerinin, yöneticilerin bu lakayt tavrına maruz bırakılmasını ve İslam ahalisinin böyle nazik bir ortamda rencide edilmesini kabul edemediklerini belirterek, uğradıkları bu mağduriyetten haklarının teslim edilerek kurtarılmayı beklemekteydiler. Bu başvurunun üzerine vilayetin açıklaması, tamamen resmî uygulamaların genel çerçevesine göre hareket edildiğine odaklanmakta ve iddiaların asılsızlığını 23 Temmuz 1329 (5 Ağustos 1913) tarihinde uygulamaya başlanan *tevcîh-i cihât nizâmnâmesi*³⁸ hükümlerini esas kabul

³⁶ Maliye Nezareti'nin Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen 19 Kanun-ı evvel 1329 (1 Ocak 1914) tarihli tezkiresinin meali için BOA., BEO. 4258/319294. Aynı konuya ilişkin Şûrâ-yı Devlet'in 15 Kanun-ı sani 1329 (28 Ocak 1914) tarihli mazbatası için BOA., ŞD. 471/4.

³⁷ 21 Mart 1328 (3 Nisan 1912) tarihli Hacı Halil mütevellisi Rıza, Kemâleddin mütevellisi Fazlı, Hacı Baki mütevellisi Eşref, Azizzâde mütevellisi Mahmud, Baba Abdurrahman mütevellisi Bekir, Hacı Fazıl Çelebi mütevellisi Hacı 'Abdulfettah, Seyyid Paşa mütevellisi Bekir imzalı telgraf için BOA., DH.İD. 177/9.

³⁸ Cihet (çoğulu cihât) tabiri, vakıflara ait her türlü hizmet ve görev için kullanılan bir tabirdi. 1826 yılında Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte, vakıflara yönelik yapılan düzenlemelerin bir bölümünü de merkezîyetçi bir anlayışla 1870'lerden itibaren hayata geçirilen tevcih-i cihât nizamnameleri oluşturmaktaydı. Böylece vakıfların daha sıkı bir yönetim altında varlıklarını ve karşılımları gereken yükümlülükleri sürdürmeleri amaçlanmaktaydı. (Ayar, 2017); (Ayar, 2018); (İpşirli, 1993).

ederek ortaya koymaya çalışmaktaydı. İlgili nizamnamenin mütevellilikle ilişkili 55. maddesine³⁹ dayanarak;

“gerek vakfiyeleri olsun ve gerek olmasun bilâ-berât tevliyet iddi’asında bulunanların men’-i müdâhalesiyle tevliyetlerinin meşrû-ı lehleri zuhûr eylediğinden ve bi’l-imtihân ehliyyetleri tebeyyün eylemesi üzerine hazîneye gönderilecek evrâk-ı tevcîhiyyenin tedkîkât-ı lâzimesi ba’de’l-ifâ tevcîhi lüzûmu şûrâ-yı evkâfca tasdik ve berâtları tanzim ve isrâ olunduktan sonra mütevellilerine devr ve teslîm edilmek üzere müteveli kâ’im-makâmı sıfatıyla me’mûrîn-i vakfiyye ifâ-yı mu’âmele olunması ...” gerekmekteydi.

Bunun yanında şikâyetçiler adına daha önceden bir tevcih işlemi yapılmadığı gibi isimlerine herhangi bir beratın da düzenlenmediği ifade edilmekteydi. Ayrıca mütevellilikleri dönemlerinde, vakıflarının –şer’i hükümlere uygun evkaf nizamnamelerine göre- mükellef oldukları muhasebelerini beş seneden beridir yapmadıkları ve hazineye ait vergilerden de üzerlerinde epey bir borç biriktiği tespit edilmekteydi. O yüzden vilayet yönetimi, ilgili vakıf mütevellilerinin bu tür girişimlerden maksatlarının kanunen yerine getirmeleri gerekenlere uymamak, vakıflarını kayıtsız şartsız arzularına göre tasarruf etmek ve vakıf şartlarına aykırı harekette serbest bırakılmak olduğunu düşünmekteydi⁴⁰.

Sonuç Yerine

Osmanlı belgelerinde Azizzâdeler veya Evlâd-ı Şeyh-i Rumiyye olarak tanınan bu aile, bölgenin dinî-manevi ihtiyaçlarına cevap vererek cami, medrese ve tekke/zaviyeleri yoluyla uzun yıllar bölgedeki ilahî aşk arayışlarına rehber olmuşlardı. XX. yüzyılın başlarında bile yerel yönetim tarafından ataları Şeyh Aziz Mahmud Urmevî’nin hatırası hâlâ saygıyla dillendirilmekteydi. Ancak dönemin vakıf yöneticilerinin ısrarcı, zaman zaman manipüle eden ve işi yokuşa süren yaklaşımlarıyla bilinçli bir şekilde yönetim gündeminin meşgul edilmesi, bu bakış açısını nispeten aşınmaya zorlamış olmalıdır. Madalyonun diğer tarafında ise Tanzimat dönemi Osmanlı taşrasının ahalisinden bir kesit yer almaktaydı. Gayrimüslim tebadan olan köy ahalisinin,

³⁹ İlgili nizamnamenin 55. maddesi şöyleydi: “Herhangi bir vakfın mütevellisi vefat ettiğinde veya istifa ettiğinde ya da azledildiğinde terike hakkındaki hükümlere uygun şekilde evkâf memurlarıyla mahallindeki mahkeme-i şer’iyye tarafından vakfın hesabı gözden geçirilip deftere kaydedilir. Vakfın işleri ve vakıfta mevcut bulunan şeyler müteveli kaymakamı sıfatıyla evkâf müdürü veya memuruna emanet edilir. Tevliyet, vakfiyedeki şartlara göre hak sahibine tevcih olunduktan sonra evkâf müdürü ve memurları vakıfla ilgili kendilerine emanet edilen şeyleri yeni müteveliye devredeceklerdir”. (Ayar, 2017, s. 160).

⁴⁰ Vilayetten Dahiliye Nezareti’ne gönderilen tezkire için BOA., DH.İD. 177/9.

Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler
(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)

vakıf mütevellilerine karşı sürdürdükleri amansız mücadele takdire şayandır. Coğrafi olarak köyün eyalet merkezinde konumlanmış olması, bu mücadelenin muhtemelen bu kadar çetin geçmesine sebep olmuştu. Çünkü dönemin getirdiği tüm değişimleri deneyimleyebildikleri gibi yönetim merkezine yakın olmalarının da onların haklılıklarını ispat etmede ve hak arayışlarında belirleyici bir unsur olduğu kabul edilmelidir.

Her iki tarafın da hukuki bir zeminde başlayan mücadeleleri zaman zaman dönemin geçerli siyasi yaklaşımına da yaslanmayı zorunlu kılmıştı. Ahali iddialarını desteklemek için özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarının gayrimüslimlere tanıdığı hakları kullanarak merkezî yönetimi sıkıştırmaktaydı. Yerel yönetimi ise vakıf yöneticilerine destek olmakla suçlamaktaydı. Mağduriyetlerine dair kullandıkları ifadeler merkezî yönetimin şefkat ve merhametine ulaşacak şekilde seçilmekteydi. Buna karşılık Nakşibendî tarikatının mensupları olan Azizzâde ailesinin temel motivasyonunun ise XIX. yüzyılın ikinci yarısında merkezî yetçi uygulamaların yaptırımından muhtemelen ya kendilerini kurtarmak ya da onların açmazlarından faydalanmak olduğu söylenebilir. Bunun yanında hem merkezde hem de taşradaki bürokratik muhabere trafiği ve özellikle mülkiyet konusunun oldukça uzun bir zamana yayılması, çözüm bulma konusunda karar alma mekanizmalarının ciddi şekilde uğraştırıldığına delalet eder.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA.)

- BOA., C.EV. (Cevdet-Evkaf Tasnifi) 490/24798
BOA., HAT (Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi) 567/27829
BOA., BEO. (Bab-ı Ali Evrak Odası)1659/124374
BOA., BEO. 4258/319294
BOA., DH.İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı) 23/16
BOA., DH.İD. 177/9
BOA., DH.İD. 213/3
BOA., İ.MVL. (İrade-Meclis-i Vâlâ) 457/20519
BOA., MAD. (Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi) 636
BOA., MVL. (Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri) 413/75
BOA., MVL. 650/7
BOA., ŞD. (Şûrâ-yı Devlet Belgeleri) 181/33

BOA., ŞD. 431/44

BOA., ŞD. 471/4

Araştırma ve İncelemeler

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı. (1949). Ankara: İstatistik Genel Müdürlüğü.

Afyoncu, E. (1994). Defterhâne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 9*, 100-104.

Akgündüz, A. (1996). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Algar, H. (2012). *Nakşibendilik.* İstanbul: İnsan Yayınları.

Ateş, S. (2002). Kutub. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 26*, 498-499.

Atlı, A. (2012). İbnü'l-Arabî'nin "Kutub" Kavramı ile İlgili Görüşleri. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1,1*, 11-31.

Ayar, T. (2017). Cihât Mevzuatı. *Vakıflar Dergisi, Sayı 48(Aralık)*, 145-193.

Ayar, T. (2018). Osmanlı Vakıf Geleneğinde Cihet Uygulaması. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 18, Yıl 18, Sayı 1*, 293-322.

Barkan, Ö. L. (1999). Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi. *Tanzimat 1* içinde (321-421). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Barnes, J. R. (1980). *Evkaf-ı Hümayun Vakıf Administration under the Ottoman Ministry for Imperial Religious Foundations 1839 to 1875.* Los Angeles: University of California.

Bruinessen, M. V., & Boeschoten, H. (2003). *Evliya Çelebi Diyarbakir'de.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih).* Alan Yayıncılık.

Çadircı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Diyarbakır İl Yıllığı 1967. (1967) Ankara.

Gülsoy, U. (2002). Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909). *Tarih Dergisi/Turkish Journal of History, Sayı 37*, 93-118.

Bir Vakıf Arazisinin Mülkiyet Sorunu Üzerinden Osmanlı Taşrasına Dair Bazı Tespitler
(XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın İlk Çeyreği)

İlhan, M. M. (2000). *Amid (Diyarbakır)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İpşirli, M. (1993). Cihet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 7*, 546-548.

Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt, 4. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Köprülü, F. (1942). Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü. *Vakıflar Dergisi, Sayı II*, 1-35.

Masal, D. (2017). *Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Yönetimi Defter-i Hakani Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Naîmâ Mustafa Efendi. (1968). *Naîmâ Târihi, Çev. Zuhurî Danışman, Üçüncü Cild*. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.

Özdemir, R. (1994). Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi), Sayı 5*, 259-310.

Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

Peçevî İbrahim Efendi. (1999). *Peçevî Tarihi II, Bekir Sıtkı Baykal (haz.), 3.Baskı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.